

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Природничий факультет
Кафедра біології та методики її викладання

ДИПЛОМНА РОБОТА

магістра

**з теми: «АНАЛІЗ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ ЗОРОВИХ ПОРУШЕНЬ У
ШКОЛЯРІВ (НА ПРИКЛАДІ ГУМЕНЕЦЬКОГО ЛЦЕЮ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ)»**

Виконала: студентка Вb1-М19z групи
спеціальності 091 Біологія за освітньою
програмою «Біологія»

Старенька Вікторія Олегівна

Керівник:

Григорчук І.Д., кандидат біологічних
наук, доцент кафедри біології та
методики її викладання

Рецензент:

Плахтій П.Д., кандидат біологічних
наук, доцент кафедри біології та
методики її викладання

м. Кам'янець-Подільський – 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ПРИЧИНИ ПОРУШЕННЯ ЗОРУ, ШЛЯХИ ЗМЕНШЕННЯ ЦЬОГО ТА МЕТОДИКИ ЇХ ПРОФІЛАКТИКИ	7
1.1. Аналіз та оцінка причин порушень зору у школярів.....	7
1.2. Характеристика профілактики порушень зору у дітей шкільного віку	13
1.3. Характеристика методик профілактики зору	18
РОЗДІЛ 2 АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗОРОВОГО АНАЛІЗАТОРА ШКОЛЯРІВ.....	23
РОЗДІЛ 3 АНАЛІЗ І ОЦІНКА СТАНУ ЗОРУ МОЛОДШИХ ТА СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ ГУМЕНЕЦЬКОГО ЛІЦЕЮ.....	30
3.1. Методика дослідження	30
3.2. Результати дослідження та їх обговорення	31
ВИСНОВКИ.....	47
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	49

ВСТУП

Актуальність дослідження. Життя людини – постійна і активна взаємодія з навколишнім середовищем, яка неможлива без складних і досконалих органів відчуття, найважливішим з яких є зір. Встановлено, що близько 95% інформації про навколишній світ ми отримуємо за допомогою органів зору, тому вони заслуговують особливої уваги [14].

Збереження здоров'я підростаючого покоління є пріоритетним завданням медичної науки та практики. Впродовж останніх десятиріч у всіх розвинених країнах світу особливої актуальності набула проблема погіршення стану офтальмологічного здоров'я. Офтальмологічна патологія є одним із найчастіших відхилень у стані здоров'я сучасних школярів [41].

В даний час різке скорочення рухової активності сучасних школярів і збільшення зорових навантажень призвели до серйозних захворювань і порушень зору [24].

Сьогодні більше 50% сучасних школярів страждає короткозорістю, зростають і вікові зміни очей, що призводить до далекозорості. Причому, тривожна тенденція збільшення порушень зору в даний час не тільки не зменшується, але й не стабілізується [26].

Порушення зору у дітей – поширена проблема в усьому світі. За даними ВООЗ, зорові порушення мають близько 19 млн. дітей, у світі живе біля 1,5 млн. сліпих дітей та щохвилини сліпне одна дитина. Вважається, що при збереженні таких негативних тенденцій до кінця 2020 року кількість сліпих дітей у світі сягне 2 млн. осіб (ВНО, 2000). За даними МОЗ України впродовж останніх 10-15 років значно зросла кількість дітей з патологією зору [34]. Близько 840 тис. дітей страждають на різні офтальмологічні захворювання: короткозорість, далекозорість, косоокість, астигматизм (ЦМС МОЗ України, Київ, 2012). Відповідно, проблема охорони зору дітей та підлітків в Україні має надзвичайно важливе соціальне і медичне значення [34].

На сьогодні серед дітей, які щойно пішли до школи, здорових лише 20%, тих які потребують лікування – 35%, які мають хронічну патологію – 20%, які мають інші захворювання – 25% [25]. В структурі захворюваності, за даними досліджень стану здоров'я школярів останніх років, показано, що на лідируючому місці виступає патологія органів зору, найчастіше прогресує короткозорість. На думку вчених виникнення порушень зору в шкільному віці починає набувати масштабів справжньої катастрофи [52].

За даними ряду авторів, кількість дітей шкільного віку, які мають порушення зору, коливається від 2,3% до 16,2%. Н. Г. Клопоцька відзначає, що до 3-4 класу цей показник складає 15-17%, а до закінчення школи вже 25% [25].

Сучасні дослідження показують, що кількість школярів з порушеннями зору суттєво зростає. Так, за деякими даними, порушення зору діагностується приблизно у 28% школярів [44]. Проте, на думку фахівців, до теперішнього часу, на жаль, недостатньо розроблено педагогічних програм та методик, що спрямовані на попередження порушень зору школярів в режимі навчального дня [18].

Урахування того, що в останні десятиріччя функціональні показники зорової системи дітей і підлітків у процесі навчання в Україні не досліджувалися, а також не вивчалися особливості функціонування зорової системи при контактах з навчальним навантаженням, зокрема виявлення основних закономірностей адаптації до нього з метою розробки заходів профілактики зорових розладів учнів, і зумовлюють актуальність обраної теми.

Мета нашого дослідження – аналіз причини виникнення зорових порушень у школярів (на прикладі Гуменецького ліцею Кам'янець-Подільського району).

Об'єкт дослідження – зорова система дітей і підлітків різних вікових груп у процесі навчання.

Предмет дослідження – особливості, зміни та профілактика зору у школярів Гуменецького ліцею Кам'янець-Подільського району.

В ході написання роботи перед нами були поставлені наступні завдання:

1. З'ясувати та проаналізувати причини порушень зору у школярів.
2. Охарактеризувати профілактики порушень зору у дітей шкільного віку.
3. Проаналізувати методики профілактики зору.
4. Проаналізувати стан зорових функцій школярів Гуменецького ліцею Кам'янець-Подільського району у різні вікові періоди з урахуванням їх статі.

Методи дослідження: статистичний аналіз, синтез, порівняння, індукція, узагальнення.

Практичне значення. Дослідження офтальмологічного здоров'я школярів є доцільним та актуальним. Результати даного дослідження можуть бути використані вчителями, батьками, старшокласниками для розуміння особливостей розвитку зорового аналізатора у шкільні роки та наслідків надмірного навантаження на очі у процесі навчання, і організації певних заходів для зниження рівня захворювань набутого характеру.

Застосування одержаних результатів досліджень також дозволяє :

- ✓ вдосконалити систему охорони зору школярів Гуменецького ліцею Кам'янець-Подільського району ;
- ✓ контролювати та диференціювати розвиток офтальмологічних захворювань в умовах начального дня у школярів Гуменецького ліцею;
- ✓ запропоновані вправи можуть бути використані вчителями під час корекційної роботи з дітьми, а також протягом уроку для запобігання перевтоми зорового аналізатора школярів;
- ✓ використовувати для створення навчальних посібників, методичних розробок для студентів та вчителів біології;

✓ використати про розробці лекційних, лабораторних та практичних занять.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були апробовані на студентській науковій конференції за результатами НДР у 2019-2020 рр. (Кам'янець-Подільський, 2020 р.).

Структура роботи. Робота викладена на 55 сторінках друкованого тексту, складається зі вступу, 3-х розділів, висновків та списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

1. порушення зору у дітей – поширена проблема в усьому світі. За даними ВООЗ, зорові порушення мають близько 19 млн. дітей. При цьому у 12 млн. з них порушення викликані причинами, які легко діагностуються і коригуються. У 1,4 млн. дітей сліпота невиліковна.
2. На зниження зору сучасних школярів впливає комплекс чинників, найбільш істотними з яких є: надмірне навантаження на орган зору у зв'язку з високим розповсюдженням засобів масової інформації; вплив несприятливих чинників внутрішньошкільного середовища; нераціональна організація навчального процесу; недотримання гігієнічних вимог до умов навчання школярів; різке скорочення рухової активності сучасних школярів і, як наслідок, ослаблення очних м'язів, що призводить до виникнення порушень зору. Найбільш поширеними порушеннями функціонування зорового аналізатору є спазм акомодациї та міопія.
3. На сьогодні залишаються невідпрацьованими підходи методологічного характеру, які дозволили б результативно та масово визначати і прогнозувати ризики виникнення порушень зору. Не існує педагогічних програм, спрямованих на попередження порушень зору у школярів в режимі навчального дня, де зорове навантаження особливо велике. Тому існує нагальна потреба в удосконаленні профілактики патології органа зору у дітей шкільного віку.
4. Проаналізувавши стан зорового аналізатора у школярів Гуменецького ліцею Кам'янець-Подільського району дійшли висновку, що на базі ліцею, на жаль, не створено умов для реалізації освітнього процесу з одночасним збереженням органу зору та спостерігається тенденція його погіршення у гімназійному

класі, де обсяг навчального матеріалу, порівняно із загальноосвітнім класом є значно вищим.

5. Учні старших класів більш обізнані із правилами та заходами збереження зору, порівняно із учнями молодших класів.
6. Колективу Гуменецького ліцею варто переглянути умови для реалізації сучасних і ефективних програм профілактики порушень зору і оздоровлення дітей шкільного віку.
7. Запропоновано комплекс профілактичних заходів, які б могли попередити погіршення стану зорового аналізатора сучасних школярів, а саме:
 - дотримання гігієни зорового аналізатора;
 - чергування зорового навантаження і відпочинку;
 - обмеження роботи за гаджетами;
 - виконання вправ для очей під час навчання;
 - дотримання правильного раціону харчування;
 - достатнє фізичне навантаження впродовж дня;
 - регулярне відвідування офтальмолога.
8. Вважаємо, що для збереження зору у школярів необхідно активізувати взаємодію медичних працівників, вчителів загальноосвітнього навчального закладу та сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аветисов Е.С. Фізкультура при короткозорості / Е.С. Аветисов, Є.І. Лівадо, Ю.А. Курпан. – Москва: Советский спорт, 1993. – 80 с.
2. Анатомія та фізіологія дитини (з основами шкільної гігієни) / Ю.П. Антипчук, Й.Б. Вожик, Н.С. Лебедева, Н.В. Луніна. – Київ: Вища школа, 1984. – 176 с. – (навчальний посібник для студентів педагогічних факультетів педагогічних інститутів).
3. Андрошук О. Вплив засобів реабілітації на фізичний розвиток та показники гостроти зору в хлопчиків із короткозорістю / О. Андрошук, О. Мордик // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – № 2 (10) – С. 76–79.
4. Андрошук О. Поліпшення рівня фізичної підготовленості та гостроти зору хлопчиків із короткозорістю в процесі занять різними формами лікувальної фізичної культури / О. Андрошук, Т. Цюпак, Ю. Цюпак // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : зб. наук. пр. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. – № 1 (13) – С. 56–58.
5. Антипчук Ю. П. Анатомія і фізіологія дитини (з основами шкільної гігієни): Практикум: Навч. посіб. для студ. пед. фак. пед. ін-тів / Ю. П. Антипчук, Й. Б. Вожик, Н. С. Лебедева, Н. В. Луніна. – К. : Вища шк., 1984. – 176 с.
6. Барінов Ю. В. Аналіз стану офтальмологічної допомоги дитячому населенню України за 2009 рік / Ю.В. Барінов // Офтальмологічний журнал. – 2010. – № 5. – С. 89–94.

7. Бегош Н. Б. Офтальмологічні аспекти впливу персональних комп'ютерів на зорові аналізатор / Н.Б. Бегош. // Вісник наукових досліджень. – 2010. – №4. – С. 4–6.
8. Бейтс У.Г. Гимнастика для зрениа. / У.Г.Бейтс. – М.: Знание, 1998. – 267 с.
9. Белецкая В.И. Гигиена зрениа. / В.И. Белецкая. – М.: Медицина, 1999. – 24 с.
10. Вавіна Л.О. Врахування порушення зору у дітей під час навчання в школі. / Л.О.Вавіна. // Початкова школа. – 2006. – №11. – С. 58 – 61.
11. Варивончик Д. В. Популяційний ризик сліпоти як показник для організації профілактичної та медико-соціальної допомоги дитячому населенню / Д. В. Варивончик // Запобігання сліпоти у дітей в Україні в рамках виконання програми ВООЗ «Зір-2020» з практичним семінаром «Жива хірургія» : тези та лекції Міжнар. наук.-практ. конф. лікарів-офтальмологів України, 11-12 берез. 2005 р. – К., 2005. – С. 54–57.
12. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і психологія / за ред. О. В. Гаврилова, В.І. Співака. – Вип. 5. – Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2014. – 306с.
13. Гладюк Т. В. Анатомія і фізіологія дитини з основами шкільної гігієни / Т. В. Гладюк // Навчальний посібник для студентів факультету підготовки вчителів початкових класів / Т. В. Гладюк. – Тернопіль: ТНПУ, 2007. – С. 122.
14. Глинська М. Г. Вікові особливості та профілактика порушень зору у школярів / М. Г. Глинська // Здоров'я людини: теоретичні, практичні та методичні аспекти. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / За загальною редакцією проф. М.В. Гриньової. - Полтава: Астроя, 2015. - С. 29-30.

15. Голяка С.К. Валеолого-гігієнічна освіта та гімнастика для очей як засоби профілактики захворювань органів зору / С.К.Голяка, С.С. Ласька // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. Науковий журнал – Суми: СумДПУ, 2011. - №3 (57). – С.234-240.
16. Голяка С.К. Ефективність використання валеолого-гігієнічної освіти з метою профілактики захворювань органів зору дітей шкільного віку / С.К. Голяка, О.Б. Пришва, Н.Є. Галицька. // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія №5. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури: зб. наук. праць. – Вип. 6. 2010.
17. Голяка С.К. Профілактика захворювань органів зору школярів в аспекті валеолого-гігієнічної освіти. Методичні рекомендації для вчителів та учнів загальноосвітніх навчальних закладів. / С.К.Голяка, Н.Є.Галицька. – Херсон:Видавництво ХДУ, 2011. – 56 с.
18. Голяка С.К., Ласька С.С., Галицька Н.Є. Профілактика захворювань органів зору школярів в аспекті валеологогігієнічної освіти. Методичні рекомендації для вчителів та учнів загальноосвітніх навчальних закладів. – 2-е вид. допов. та перероблене. –Херсон: ХДУ, 2017. – 64 с.
19. Давидова О. М. Очі людини як дзеркало її здоров'я та профілактика порушень зору [Електронний ресурс] / О. М. Давидова, А. Г. Бажан // Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/12796>
20. Дашевский А.И. Ложная близорукость / А.И. Дашевський. – М. : Медицина, 1973. – 152 с.
21. Двиложоглин Г.Г. Тренируй зрение / Г.Г. Двиложоглин. – Москва: Советский спорт, 1990. – 48 с.

22. Дудюк П.П. Органи відчуття / П.П. Дудюк. // Здоров'я. – 2004. – №2. – С. 32–33.
23. Ермолаев В. Г. Оценка распространенности аномалий рефракции среди детского городского населения / В.Г Ермолаев., В.Ю. Тегза., В.Н Алексеев., А.В Ермолаев // Современные наукоемкие технологии. – 2008. – № 5. – С. 96–97.
24. Засоби та методи підвищення функціонального стану сенсорних систем у дітей з вадами зору – в сучасних наукових дослідженнях. // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2014. – №1. – С. 108–111.
25. Збірник статей, тез і доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Філософія здоров'я – здоровий спосіб життя – здорова нація» / за заг. ред. Берегової Г.Д., Рупташ Н.В. – Херсон: ДВНЗ «ХДАУ», 2018. – 302 с.
26. Збірник студентських наукових праць. - № 1 (3). - Частина 1. - Рівне: РВЦ МЕГУ ім. акад. С. Дем'янчука, 2015. - 323 с. - С. 229-235.
27. Збітнева С.В. Виявлення зниження гостроти зору під час профілактичних оглядів дітей / С.В. Збітнева// Східноєвропейський журнал громадського здоров'я. – 2012. – №2/3. – С.127 – 133.
28. Иванова Е. Е. Гигиенические основы обучения и воспитания детей в школе / Актуальные вопросы охраны здоровья и профилактики заболеваний у школьников: Методические рекомендации для учителей / Е. Е. Иванова, А. Д. Петрушина. – Тюмень: 1992. – С. 23 – 26.
29. Клопоцька Н. Г. Як перемогти короткозорість? / Н. Г. Клопоцька // Країна знань : Науково-популярний журнал для юнацтва. – К. : 2008. – № 5. – С. 35–37.

30. Колач Н. І. Здоров'язбережувальні технології в профілактиці порушень зору у школярів / Н. І. Колач, Н. І. Коцур. // Молодий вчений. – 2017. – №9. – С. 74–77.
31. Костецька А. О. Поширеність порушень зору у школярів та проблема їх своєчасного виявлення / А.О. Костецька, Н.М. Орлова // Збірник наукових праць співробітників НМАПО імені П. Л. Шупика – 2012. – Книга 2. – С. 711–716.
32. Костецька А.О. Методика медико-соціального прогнозування ризику розвитку патології органа зору у дітей шкільного віку / А.О. Костецька. // Зб. наук. праць співробіт. НМАПО імені П.Л. Шупика 22 (4)/2013 імені П. Л. Шупика 22 (4)/2013.
33. Костецька А.О. Методико-організаційна технологія оптимізації моніторингу порушень зору у школярів : дис. канд. мед. наук : 14.02.03. / Костецька Анна Олександрівна – Київ, 2014. – 190 с.
34. Котевич О. Д. Організація та проведення інструктажів з охорони праці та безпеки життєдіяльності з учасниками навчально-виховного процесу [Електронний ресурс] / О. Д. Котевич // Методичний посібник. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: http://uon.cg.gov.ua/web_docs/2143/2014/12/docs/2.doc.
35. Кретін О.С. Гігієнічні аспекти і розповсюдженість порушень зорового аналізатора у школярів м. Кременчук / О. С. Кретін // Актуальні питання медицини і біології. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / За загальною редакцією проф. Пилипенка С.В. — Полтава: Астроя, 2017. – С. 104-105.
36. Кретін О.С. Дослідження порушень зорової системи учнів кременчуцького ліцею №4. // Проблеми відтворення та охорони біорізноманіття України : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, (Полтава, 14 квітня, 2016 р.) / Полт. націон. пед. університет ім. В. Г. Короленка. — Полтава : ПНПУ, 2016. — С. 184-186.

37. Маслова Н.М. Динаміка функціональних показників зорової системи дітей і підлітків в процесі навчання у школі : Автореф. дис... канд. мед. наук : 14.03.03 / Н. М. Маслова; Донец. держ. мед. ун-т ім. М.Горького. - Донецьк, 2005. - 20 с. - укр.
38. Матеріали Міжнародного симпозиуму «Освіта і здоров'я підростаючого покоління»: Зб. наук. праць. – Київ, 2016. – Вип. 1. – 333 с.
39. Мелліна В. Б. Аналіз результатів впливу модифікованих мікропризм Френеля на бінокулярні функції та стереоскопічний зір у дітей 2015 / Вікторія Борисівна Мелліна. // Український науково-медичний молодіжний журнал. – 2015. – №1. – С. 52–57.
40. Морозюк О. Використання фізичних вправ та інших засобів для відновлення й покращення зору [Електронний ресурс] / Олексій Морозюк // Луцький національний технічний університет. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Fvs_2011_3_25
41. Орлова Н. М. Стан офтальмологічного здоров'я, чинники ризику та методика індивідуального прогнозування розвитку порушень зору у школярів м. Києва / Н. М. Орлова, А. О. Костецька. // З. – 2015. – №2. – С. 20–25.
42. Орлова Н.М. Поведінкові чинники ризику розвитку патології органа зору у міських школярів / Н.М. Орлова. // Український медичний часопис. – 2014. – №1. – С. 137–139.
43. Освіта і формування конкурентоспроможності фахівців в умовах євроінтеграції: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 26-27 жовтня 2017р., Мукачево / Ред. кол.: Т.Д. Щербан (гол. ред.) та ін. – Мукачево: Вид-во МДУ, 2017. – 508с.

44. Остапова О. Теоретичні аспекти профілактики порушень зору у молодших школярів у контексті використання інноваційних технологій [Електронний ресурс] / О. Остапова, А. Остапов // Спортивний вісник. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: http://www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/svp_2010_2_21.pdf.
45. Офтальмологічна допомога дітям 0–17 років включно, котрі перебувають під наглядом у закладах охорони здоров'я, що перебувають у сфері управління МОЗ України за 2011 рік. – МОЗ України, 2012. – 23 с
46. Павлюченко О.В. Вікові особливості і гігієна зорового аналізатора [Електронний ресурс] / О.В. Павлюченко, Т. Ващенко // Житомирський державний університет імені Івана Франка. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: http://eprints.zu.edu.ua/5394/1/%D0%B2%D1%96%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96_%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf.
47. Стефанишин С.І. Профілактика порушення зору молодших школярів засобами фізичного виховання [Електронний ресурс] / С.І. Стефанишин // Тернопіль. – 2009. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.bestreferat.ru/referat-136961.html>.
48. Танська В. В. Інноваційні здоров'язберігаючі технології у закладах освіти: / В. В. Танська, О.А. Сорочинська, О.В. Павлюченко // Збірник науково-методичних праць / В. В. Танська, О.А. Сорочинська, О.В. Павлюченко. – Житомир, 2020. – С. 112.
49. Утехин Ю.А. Гимнастика „Зоркість”. //Искусство быть здоровым. – М.: 1984. – С.313-320.

50. Харченко Л. Б. Український журнал медицини, біології та спорту / Л.Б. Харченко, О.І Плиска, М.М. Груша, І.Д. Шкробанець – 2020 – Том 5, № 1 (23).
51. Хрипкова А.Г. Вікова фізіологія / А.Г. Хрипкова. – Київ: Головне видавництво видавничого об'єднання Вища школа», 1982. – 272 с.
52. Шатило В.Й. Магістр медсестринства / В. Й. Шатило. // Український науково-практичний журнал. – 2016. – №1 (15). – С. 146.
53. Шкарлет С.М. Педагогіка здоров'я : збірник наукових праць VII Всеукраїнської науково–практичної конференції (м. Чернігів, 7–8 квітня 2017 р.) : [в 2 т.] / ред. колегія : С.М. Шкарлет [та ін.]. – Чернігів, 2017. – Т. 1. – 595 с.